

A DUDA HANGSZERTÍPUS TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSKRITIKAI ELEMZÉSE

(A duda mint hungarikum)

A népzene és főleg a népi hangszerek kutatásának korábban kevésbé tárgyalt, ám elmaradhatatlan részei a hangszertörténeti (organológiai) vizsgálatok. A témakör fontosságát és aktualitását az is jelzi, hogy a „tárogató” és a „cimbalom” (valójában a billentyűs, szimpla nádnyelves tárogató és a pedálcimbalom) után a „citera” és a „duda” hangszerek „hungarikummá” avatásának igénye is felmerült. Két előbbi nemzeti hangszerünk történeti hátterének ismeretében azonban komoly szakmai hiányosságok, illetve mára túlhaladott elméletek hatásai tapasztalhatók. A „tárogató” a Rákóczi Tárogató Egyesület felterjesztése nyomán 2014-ben a Hungarikum Bizottság elbírálása által bekerült a Hungarikumok Gyűjteményébe. Azonban a felterjesztés azon állítása, hogy „[a] tárogató a magyar történelem kísérője a honfoglalástól napjainkig”, történeti szempontból nem igazolható.¹ A Rákóczi-kori dupla nádnyelves tárogatótípus felbukkanása ugyanis csak a 16. századtól adatolható, a 19. század végén kifejlesztett szimpla nádnyelves, billentyűzettel ellátott, tulajdonképpen a német rendszerű szopránszaxofonokkal rokonítható, ám azoktól eltérő hangolónyílásrendszerű tárogatónak pedig történetileg nincs köze a középkori típushoz. A „magyar cimbalom” szintén szerepel a Hungarikumok Gyűjteményében, leírásában pedig azt olvassuk, hogy „[a] cimbalom ősi hangszer, feltehetően Asszíriából származik, ázsiai eredete azonban bizonyos”.² Ez szintén egy széles körben elterjedt tévhit. A legkorábbi,

1 <http://www.hungarikum.hu/hu/t%C3%A1rogat%C3%B3>, utolsó megtekintés: 2021. 03. 25.

2 https://hungarikum.kormany.hu/download/e/22/22000/Magyar_cimbalom.pdf, utolsó megtekintés: 2021. 03. 25.

bizonyíthatóan ütött húros cimbalomábrázolások ugyanis csak a 15. századtól adatolhatóak Nyugat-és Közép-Európából, az ütött húros perzsa *szantúr* jelenleg ismert legkorábbi ábrázolása pedig a Kádzsár-dinasztia (1785–1925) idejére jellemző stílusa alapján 1840 környékére datálható (Brauer-Benke 2019a: 77).

Kívánatos lenne, hogy a citera és a duda – vagy még inkább azok meghatározott altípusai – ne hasonló téves elméletek alapján kerüljenek a hungarikumok közé. A citera hangszertípus történeti hátterét egy nemrég megjelent cikkben aktuális ismereteink szerint áttekintettem; ennek alapján a csikófejes és a galambdúcos citeratípusokról elmondható, hogy kizárólag a magyar nyelvterületen ismertek, s így némileg erőltetetten, de hungarikum jellegű hangszertípusnak tekinthetők (Brauer-Benke 2019b: 67). Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek a citeratípusok sem jellemzőek a nyelvterület egészére, így sokkal inkább lokál-, semmint etnospecifikus megoldásoknak tekinthetők. Hasonló a helyzet a dudával is. A néprajzi kartográfia már korán felismerte, hogy a látszólagos etnikai sajátosságok sokszor csak az egyenlőtlen fejlődés következtében kialakult táji eltéréseket tükrözik (Barabás 1963: 87). Így a magyar nyelvterületen elterjedt dudatípusok formai különbségeire és jellegzetességeire is magyarázatul szolgál, hogy mennyire polgárosodott vidéken, milyen társadalmi réteg használatában maradtak fenn.

A citerához hasonlóan a jellegzetes pásztorhangszerként számon tartott duda is viszonylag széles körben ismert, ezért különösen fontos, hogy a hangszer történetéről az ismereteink folyamatosan aktualizálódjanak. Még a legújabb, történeti áttekintéssel is foglalkozó szaktudományi írásokban is megtalálható az a közhelyszerű megállapítás, hogy dudákat már az ókorban is használtak (Sárosi 2019: 23). Valójában mind ez idáig egyetlen, a mai dudatípusokkal kétségtelenül történeti kapcsolatba hozható, ókori dudásábrázolást sem ismerünk, így az „ókori dudákra” vonatkozó leírások esetében erősen kétséges, hogy azok valóban légtömlővel ellátott dallamjátészó hangszerekre vonatkoznak-e. Az ókori görög duda létezésének igazolására például felhasználták már Arisztophanész *Az acharnaebeliek* című vígjátékának (Kr. e. 425) egyik passzusát (Sárosi 1998: 115): „Ti mög Thébábó sípossal velem, Fújjatok ennótát, az eb lukába” (Arany 1961: 341). A tömlőre nyúzott kutyabőrrel készített dudatípusok azonban csak jóval későbből adatolhatóak, és a hangszertípus ókori görög aszkaulosz (ἄσκός ’borostömlő’; αὐλός ’síp’) elnevezése sem támasztja alá, hogy a görögök kutyabőrrel készítették volna dudáikat. A hellenisztikus Egyiptom ikonográfiai adatainak kapcsán szintén felvetődik az ókori dudák kérdése (Pávai 1993: 26). A légtömlővel ellátott, duda típusú hangszerek eddig ismert legkorábbi ábrázolásának tartják a Kr. e. 1. századi Egyiptom

ptolemaida (VIII–X. Ptolemaiosz) időszakából származó terrakotta zenészfigurákat (1. kép – BRZL 1983: 468). A pánsípon játszó szír vagy frígiai sapkát viselő figurák tömlőbe csatlakoztatott, szimpla basszusípos, dudaszerű hangszerekkel kísérik játékukat.

Az ábrázolt hangszerek némelyikén a szimpla sípszáron ún. bombyx mechanizmus van kialakítva: az elforgatható gyűrűs

szelvények segítségével a sípszáron kialakított ujjnyílások tetszés szerint nyithatók és zárhatók (Hickmann 1961: 94). A görög eredetűnek vélt dudát a rómaiak tibia utricularis ('tömlősíp') elnevezéssel illették; a kortárs görög filozófus, Dión Khrüszosztomosz (kb. 40–115) leírása szerint Néro császár „tudta, hogyan kell játszani a sípokon és nyomni hóna alatt a tömlőt” (Chrysostom 7. XXI. 9). Ez azonban úgy is értelmezhető, hogy az alexandriai zenészábrázolásokhoz hasonlóan pánsípon játszott, miközben burdonkíséretet biztosított magának a hóna alatt tartott tömlővel. Vagyis ezek az ókori „dudák” még nem tették lehetővé, hogy ugyanazon a hangszeren szólaltassák meg a dallamot és a burdonkíséretet, ezért korábban inkább az orgona őseit vélték felfedezni ebben a hangszerpárosításban (Sachs 1942: 143).

Szintén kérdéses, hogy az ókori dudák kapcsolatba hozhatók-e a középkoriakkal. Következő adatunk 700 évvel későbből, a 9. századból származik: a Szent Jeromosnak tulajdonított, Dardanusnak írott levélben egy *chorus* elnevezésű, duda típusú hangszer szerepel, amely a leírás szerint „egyszerű bőrszak két csővel a levegőnek, az egyikben befújva a másik hangot ad ki.”³ Szintén középkori dudaábrázolás lehet az 1175-ből származó Hunter-zsoltároskönyv muzsikuszábrázolásain látható egyik hangszer (2. kép). Korábban magrésfurulyaként azonosították, holott inkább afféle protoduda-típus lehet, hiszen a hangszer a zenész hóna alatt tartott tömlőben folytatódik (Bisagni 2015: 28).

Ez a hangszer típus – az ábrázolás alapján – felépítését tekintve akár rokonítható is lenne az ókori dudákkal, de mivel a közel másfél ezer éves időintervallumból egyéb adat nem ismert a hangszer típus jelenlétéről, a történeti kapcsolat egyelőre nem igazolható.

1. kép
„Protodudák”
(Kr. e. 1. század,
Egyiptom)

3 „Chorus quoque simplex pellis cum duabus cicutis aereis, et per primam inspiratur, per secundam vocem emittit” (Hammerstein 1959: 117–118).

2. kép
„Protoduda”.
Hunter-
zsoltároskönyv
(1175)

Sokáig a hazai, sőt az európai dudák első megjelenési formájának tekintették a jánoshidai avar kori félparalel kettős klarinétot. A két cső alsó részének egymás felé hajlása miatt feltételezték, hogy hangtölcsérrrel és valamilyen léggűjtő szerkezettel is rendelkezhetett (Bartha 1934: 96). A később előkerülő 6–8. századi avar kettősklarinét-típusok azonban mind kétszer öt ujjnyílásos, paralel felépítésűek (Keszi 2016: 98). Így felvetődik az a lehetőség is, hogy a félparalel kialakítású jánoshidai lelet egy elrontott hangszer lehetett (Csajághy 1998: 86–87). A lelet kapcsán azt is feltételezték, hogy a félparalel kettős nyelvsípok Kárpát-medencei megjelenése az onogurok, szabirok és előmagyarok csoportjaihoz köthető, és így a Kárpát-medencei dudahagyomány kezdetei egészen az avar kor közép- és 7. századi szakaszáig visszavezethetők (Kozák 2001: 376–377). Ezt a 7. századtól napjainkig tartó kontinuum dudahagyományt azonban semmilyen konkrét adat nem támasztja alá, hiszen a Kárpát-medencéből a 7–14. századi időszakból nem ismertek régészeti, írásos vagy ikonográfiai adatok a duda típusú hangszerek jelenlétéről. Mivel az avaroknak nemcsak a magyarsággal, hanem a Kárpát-medencében élő szláv nyelvű népcsoportokkal is voltak történeti érintkezései, a paralel kettős klarinétok e népcsoportok révén is fennmaradhattak (Szász 1987: 171–172). De mivel a történeti adatok hiányoznak, és a hagyományos magyar népi hangszerek között sem maradtak fenn kettős klarinétok, a 20. századi magyar duda és az avar kori kettős klarinétok között egyelőre nem igazolható a történeti összefüggés.

Másfelől az ókori egyiptomiak az avar kornál jóval korábban, már az Óbirodalom időszakában, a III. dinasztia (Kr. e. 2778–2723) idején is ismertek és az Újbirodalom időszakában (Kr. e. 1580–1090) is használtak paralel kettős klarinét típusú hangszereket (Hickmann 1961: 120, 158) (3. kép). Sőt a hangszertípus szinte változatlan formában – Egyiptomban *zummara*, Marokkóban *zammr* elnevezéssel – egészen napjainkig fennmaradt. Mezopotámiában először az óbabiloni időszakban (Kr. e. 1950–1530) bukkan fel a paralel kettős nyelvsípok ábrázolása, és az asszír időszakból (Kr. e. 704–681) szintén adatolható a hangszertípus jelenléte (Rashid 1984: 90). A térség recens anyagában is jelen vannak a szimpla nyelvű dupla klarinét típusok, mint a kurd *dozale*, az iraki *mutbej*, az iráni *neyjoti* és a *ghamseh* vagy a tádzsik és üzbég *koshnai*. Viszont a régióban jóval kevesebb dudatípus maradt fenn; ilyenek az iraki *qirba*, az iráni *ney-anban* és a kuvaiti *habbán*. E típusok inkább a Közel-Kelet, semmint

Belső-Ázsia irányába mutatnak, hiszen Belső-Ázsiában nem terjedtek el a dudák, és a kettős klarinétok sem lehettek széles körben ismertek; a Szászánida-korból (224–651) fennmaradt nagyszámú hangszerábrázolás között sem kettős klarinétot, sem dudát nem találunk. Kétséges tehát, hogy az eurázsiai sztyeppéről érkező avarok duda típusú hangszereket hoztak volna magukkal, és az sem valószínű, hogy az avar kettős klarinétok rendelkeztek volna légtömlővel.

A kettős sípszáras dudák kettős klarinétokból való kialakulását igazolhatja, hogy a Mediterráneum és a Kaukázus térségében a kettős klarinétok dudává fejlődésének különböző átmeneti formái figyelhetők meg. Ezt jelzi egyfelől a sípok hangtölcsérben való végződése, másfelől a hosszan tartó fúvást megkönnyítő légkamra kialakítása. A líbiai paralel kettős klarinétok *magrúna* elnevezése nem más, mint a *qarana* ('összeilleszteni') igéből képzett *magrúna* nőnemű melléknévi igenév ('összeillesztett'), hiszen a klasszikus arab *q* hang az ún. beduin típusú nyelvjárásokban (mint amilyen a líbiai arab) *g* hanggá alakul (Ibn Manzúr 1997: 182).

Az észak-afrikai kettős klarinétoknál – mint a líbiai *magrúna* és a marokkói *zamr*, illetve az egyiptomi *zummará* – a hangtölcséres kialakítás elterjedt, viszont légkamrát nem alkalmaznak (Collaer–Elsner 1983: 54). Ezzel szemben a paralel és félparalel változatban is fennmaradt baszk *alboka* szaruból kialakított légkamrával és légtölcsérrel is el van látva. A hangszer neve az arab *al-búq* ('kürt, trombita') kifejezéssel hozható kapcsolatba, ami arra mutat, hogy a térség hangszer típusainak eredetével kapcsolatban az arab hatással is számolni kell (Baines 1967: 54).

3. kép
Kettős klarinét.
Egyiptom,
Kr. e. 2565–2423

4. kép
Kettős klarinét.
Nínive,
Kr. e. 704–681

5. kép
Magruna kettős
klarinet, Líbia

6. kép
Diple duda,
Konavle, Hor-
vátország

A légkamrás kettős klarinétok történetének későbbi fejleménye lehet a levegő-utánpótlás bőrtömlővel való biztosítása. A Mediterráneumban megfigyelhető a légtöm-
lős, basszussípszár nélküli dudatípusok és a légtöm-
lő nélküli kettős klarinétok egymás mellett élése. A horvát
diple (6. kép) és *mješnice*, a krétai *çifte* és *tsambouna*, a tu-
néziai *zamr* és *zakra*, az algériai és líbiai *magruna* és *zakra*
hangszertípuspárok utóbbi tagja mind bőrtömlős, basz-
zussíp nélküli dudává alakított kettős klarinét.

Az észak-afrikai dudaelnevezések általában a bőrtöm-
lő jelenlétét hangsúlyozzák. Ilyen az Algériában és Tuné-
ziában elterjedt *mezwid* (7. kép), amely a klasszikus arab
mizwad 'ellátmánytároló bőrzsák' szóból (Collaer-Elsner
1983: 71), illetve az Algériában használatos *chekoua*, amely
a klasszikus arab *šakwa* szóból alakult ki (Collaer-Elsner
1983: 114); ennek jelentése többek között 'kis borostömlő',
'kis vizestömlő' (Ibn Manzúr 1997: 213). Utóbbi jelentést
hordozza a *qirba* szó is, amely az iraki dudák elnevezése.
A török *tulum* dudatípus neve is 'bőrzsákot' jelent; első
említése Evlija Cselebi (1611–1684) leírásából ismert
(Farmer 1936: 25). Szintén ide sorolható a máltai *žaqq*
duda, amelynek elnevezése 'zsák' vagy 'gyomor' jelentésű,
és az arab *ziqq* 'bőrtömlő' szóból származik (Partridge-
Jeal 1977: 113–114). Mindez felveti annak a lehetőségét,
hogy az észak-afrikai Magreb vagy a közel-keleti Masrek
területén alkalmazták először a bőrtömlőt a korábban
körlegzéssel megszólaltatott kettős klarinétok levegő-
utánpótlására, és itáliai és spanyol, illetve bizánci és török
közvetítéssel terjedt el a használatuk Európában és
Nyugat-Ázsiában.

A kettős klarinétokból valószínűleg úgy alakultak ki
a dudásípszárak, hogy az összekötözött sípcsövek biztonságosabb rögzí-
tése érdekében azokat egy favályúba helyezték. Ez a favályús-sípszáras
dudatípus a Mediterráneum keleti részén, a Kaukázusban és Kelet-Euró-
pa egyes térségeiben maradt fenn. Ilyen favályús sípszárszerkezetű, basz-
zussíp nélküli, szarutölcsérben végződő, félparalel kettős sípszáras
dudatípusok a Volga vidékén a 2-3/3-4 ujjnyílásos csuvas *šapár* és a vele
rokonítható, 2/4 ujjnyílásos mari *shuvyr* (8. kép). Ilyenek a Kaukázus vi-
dékén a paralel, 5/5 ujjnyílásos sípszárú örmény *parakapzúk*, a vele roko-
nítható félparalel, 6/3 ujjnyílásos grúz *gudastviri* és a 3/5 ujjnyílásos adzsar
chibóni (Brauer-Benke 2014: 153). E félparalel ujjnyílásos dudatípusok

előképe a valószínűleg a törökök által elterjesztett paralel, 5/5 ujjnyílásos *tulum* ('bőrzsák') dudatípus lehetett (Farmer 1936: 25).

Történetileg nem igazolható Kozák József prekonceptiója, hogy a 7. században a Közép-Volga vidékén és később a Kárpát-medencében is a „szabírok” terjesztették el a favályús sípszerkezetű dudákat, akiknek neve egybecseng a Volga-vidéki dudaelnevezésekkel (Kozák 2001: 376). Kozák érve, miszerint általános gyakorlat a hangszereket az őket használó etnikumról elnevezni, mint az angolkürt vagy a skót duda esetében, önmagában is problematikus. A skót duda elnevezés (eredetileg Great Highland bagpipe) csak a legújabb kori brit katonai alkalmazásának köszönhetően terjedhetett el, az angolkürt pedig se nem angol, se nem kürt, hiszen eredeti francia *cor anglé* elnevezése a hangszer régebbi, szögben megtört formájára utal. Ennek félrehallásából jöhetett létre a *cor anglais* írásmód, ami angol kürtöt jelent (NGDMI 1. 1984: 708).

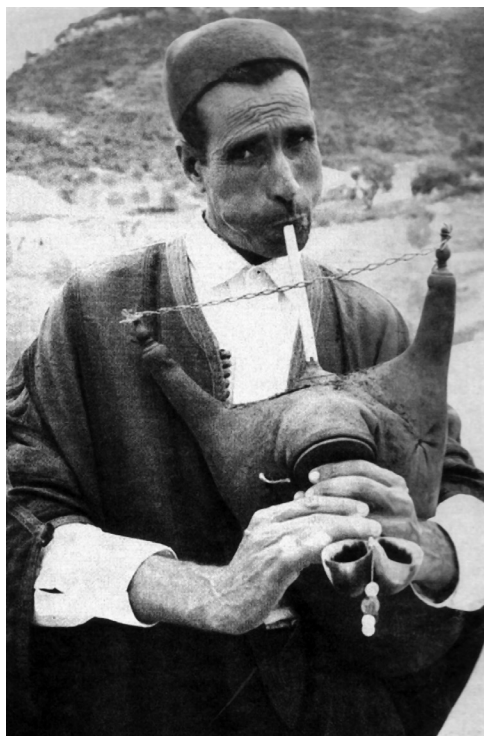
A kelet-európai dudatípusokhoz sípszárát tekintve nagyon hasonló, de basszussípszár nélküli, hengeres furatú, félparalel, kettős sípszáras dudatípus a délnyugat-franciaországi Landes megyében elterjedt *boha* vagy *bohasac*. Ezt a dudatípust a helyi dudások (nem a kutatók) is rokonítják a Kárpát-medence dudatípusaival; a magyar kapcsolatot annak tulajdonítják, hogy a Napóleon hadseregében szolgáló magyar katonák

7. kép

Mezwid duda,
Tunézia

8. kép

Mari favályús
shuvyr duda

9. kép
Kettős sípszáras
duda. Santa
María-katedrális,
Burgos, 13. század

magukkal hozták dudáikat (Lommel 2010: 241). Egyes magyar dudások szerint viszont a landes-i és a magyar dudásípszárak morfológiai hasonlósága azzal magyarázható, hogy a dudatípus kitelepedett vagy kitelepített magyar szórvány emléke, és azért nincs rajta basszusípszár, mert a magyar letelepedés még a basszussípszár elterjedése előtti időszakban történt (Kozák 2001: 399). Mivel az 1280 és 1283 között készült Cantigas de Santa Maria kódex zenészábrázolásain már megjelenik a basszussíp, a fenti elképzelés szerint már az Árpád-házi királyok idején magyar szórványok telepedtek volna le Franciaország déli részén. Ilyen eseményről viszont nem tudunk. A különböző kulturális elemeket összehasonlító vizsgálatokban már régóta elfogadott alapelv, hogy az általános hasonlóság semmiféle kapcsolatot sem bizonyíthat, vagyis az analógia önmagában nem utal történeti érintkezésre (Piddington 1952: 24). A landes-i dudákkal kapcsolatban az is megemlítenéd, hogy az 1900-as évek elejére eltűntek a néphagyományból, és csak az 1970-es évek neofolklorista mozgalmai keltették életre néhány múzeumi példány alapján. A napjainkban használt landes-i dudák között félparalel $1/5$ és – valószínűleg újabb fejleményként – $1/6$ és $1/7$ ujjnyílásos kettős, sőt $1/4/7$ ujjnyílásos hármas sípszárak is akadnak. A szomszédos baszk népcsoportnál paralel és félparalel változatban is fennmaradt *alboka* hangszer arab eredetű neve, mint már említettem, a térség hangszertípusainak eredetével kapcsolatban az esetleges arab hatásra figyelmeztet. Mindezek figyelembevételével valószínűsíthetjük, hogy a landes-i duda *bohasac* elnevezése az arab *al-búq* 'kürt' franciásított vagy arab nyelvjárási változatának és a latin–francia *sac* 'zsák' szónak az összetétele. Az észak-spanyolországi Burgos Szűz Mária-katedrálisának déli kapuján (Puerta del Sarmental) található 13. századi szoborábrázolás pedig azt bizonyítja, hogy a kettős sípszáras, basszussípszár nélküli dudák már régóta ismertek a térségben (9. kép).

Ami a kettős sípszáras dudatípusok megjelenését illeti, az adzsar *chibónival* elnevezésében rokonítható a görög szigetvilágban elterjedt, paralel és félparalel változatokban egyaránt fennmaradt *tsaboúna* dudatípus, amelynek legkorábbi ábrázolása a 11. századból maradt fenn (De Wald-Friend–Weitzmann 1942: Plat IX). Ugyanebből az időszakból, 1086-ból datálható a lombardiai San Benedetto in Polirone apátság zsoltairoskönyve, amelyben Dávid király és muzsikusai ábrázolásán az egyik zenésznél basszussíp nélküli, kettős sípszáras duda látható (10. kép). Egy másik 12. század körüli észak-itáliai ábrázolás alapján azt is tudjuk, hogy a típus

paralel kettős sípszárán 5/5 ujjnyílás volt kialakítva, így morfológiailag egyértelműen rokonítható a tunéziai *mezwid* vagy a líbiai *zakra* 5/5 ujjnyílásos paralel kettős sípszáras dudatípusokkal; valószínűleg arab közvetítéssel kerülhetett olasz nyelvterületre (Brauer-Benke 2014: 180). Mindez felveti annak a lehetőségét, hogy a basszussípszár nélküli, kettős sípszáras dudák Észak-Afrikában alakulhattak ki valamikor a 10–11. század folyamán.

A kettős sípszáras dudák elvileg a magyar nyelvterületen is megjelenhettek ebben az időszakban. Ennek igazolásához azonban a megfelelő hangszernév 11–12. századi felbukkanására és ikonográfiai bizonyítékokra is szükség lenne. *Duda* szavunk első előfordulását illetően megoszlanak a vélemények. A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* szerint legkorábbi formájában személynévként, *Michael dwdas* alakban 1494-ből datálható (TESz I: 681–682).⁴ Mivel a *duda* hangutánzó-hangfestő kifejezés is lehet (vö. dúdol, dudál), és a hangszerelnevezések között is nemegyszer felbukkan a mélyebb hangú hangszerek jelölésére (pl. a fatrombita *víziduda* vagy a szarukürt *duda* elnevezése), a szó pusztán megjelenése nem feltétlenül jelenti egyszersmind a hangszertípus megjelenését. A magyar népnyelvben a *duda* sokféle elnevezésével találkozhatunk. A Dél-Alföldön a *bórduda*, míg a Hajdúság, a Hortobágy, a Nagykunság és a Sárrét vidékén a *kutyabőr duda* és a *kecskebőr duda* elnevezések az elterjedtek (Szakál 1992: 199, 260). Mezőkövesden és a környező falvakban a hangszer

10. kép
Kettős sípszáras *duda*. San Benedetto in Polirone apátság zsolnároskönyve, 12. század

4 A pannonthalmi Szent Benedek-rend története VIII. kötetének 270. oldalán 1095-ből a tihanyi dolátorban szereplő „Dolatores Gedesa Duda pagandi bodin” formában a személynévre utaló „duda” kifejezésnek a hangszerrel való kapcsolata kérdéses (uo.).

általános elnevezése *kutyaduda* (Hankóczi 1982: 819). Palóc területen nincs arra adat, hogy a birkán kívül más állat bőrét is használták volna tömlőként (Madarassy 1934: 83). Szeged környékén a menyecskefejes dudákat a dudás és a környezete női néven emlegette, pl. *Mariska, Bözsi, Kati* (Szakál 1992: 200). Ugyanezen a környéken használatosak a duda hangjára utaló elnevezések: *tiliduda, didliduda, nuna, dernyo*. A magyar nyelvterület egyetlen regionális dialektusát (vagyis az irodalmi nyelvtől a nyelvjárásoknál erősebben elkülönülő nyelvváltozatát) beszélő moldvai csángók egyáltalán nem használják a duda kifejezést, náluk *síp* a hangszer elnevezése (Tobak 2001: 478). Kivételt képeznek az északi csángó dialektust beszélő ploszkucényi (Ploscuțeni) dudások, akik a hangszer kizárólag a románból átvett *csimpoly* (vö. rom. *cimpoi*) elnevezéssel ismerik (Stuber 2010: 119). A középkori hangszerelnevezések nyelvi vizsgálata arra mutat, hogy a *duda* elnevezés megjelenése csak a 14–15. századtól adatolható (Ecsedy 1960: 91). Ezek alapján a korábbi *gajd* helyett a 16. század közepétől a *tömlősíp* (*tibia utricularis*) és a *duda* elnevezés lép az előtérbe (Manga 1968: 128–129). Az 1272–1325 közötti időszakból származtatható a helységnévre utaló „*aliam terram Goydusbogdan uocatam*” bejegyzés (Oklsz: 209). A Veszprém megyei Gajdosbogdány helynév a történészek szerint gajdos-dudás elnevezésű zenészek által lakott falura utal (Györffy 1972: 298). A helységet szlovák kutatók szintén dudások lakóhelyének vélik, ám azok szerintük szlovák származásúak lehettek, a Bogdan név szláv eredete, illetve a 16–17. századtól datálható Gajdos családnév szlovák elterjedése alapján (Elschek 1983: 229). Ez azonban tévedés, mert az oklevélben említett Goydusbogdan helységben egy 1351-es adat szerint „*trumbatores*”, vagyis királyi trombitások élnek, és egy 1488-as adat szerint az ott „*Kysbogdan*” néven szereplő falu birtokosa Trombitás Balázs (Zolnay 1977: 268). Ezért Gajdosbogdány helységnévet Síposbogdánynak is lehet értelmezni, és a helységnév valószínűleg a királyi trombitások és síposok lakóhelyét jelentheti (Lajtha 1992: 190).

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára különválasztja a középkori *gayd* kifejezést és a magyarországi délszláv népcsoportoknak a dudára vonatkozó *gajda* elnevezését, amely csak később került a magyar nyelvbe (TESz I: 1013). A duda történeti névanyagának elemzése arra is rámutat, hogy a *duda* kifejezés a szótárakban tulajdonképpen csak 1818-tól datálható (Éri [1983] 2001: 252). A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint *duda* szavunk délszláv eredetű, és a kifejezés török származtatása téves (TESz I: 682).⁵ A délszláv hangszerelnevezések vizsgálatai felvetet-

5 Régi török eredetű jövevényszavaink felsorolásában sem szerepel a duda kifejezés (Gombocz 1908: 38).

ték annak a lehetőségét, hogy a magyarok a pannoni-ai szlávoktól vették át a *dudy* szláv terminust (Gavazzi 1966: 46). Az onomatopoetikus alapú hangszeretimológiai elnevezések vizsgálata viszont arra mutat, hogy a magyar *duda* a lengyelből származtatható, a hangszer használata északról terjedt déli irányba, és a románok a magyaroktól vették át (Haraszi 1926: 66). A lengyel etimológiai kutatások egyfelől a török magrésfurulya onomatopoetikus *düdüik* elnevezéséből valószínűsítik a *duda* elterjedését, de nem zárják ki a szó szláv eredetének lehetőségét sem, hiszen a német nyelvterületen való elterjedésénél egyértelműen kimutatható a lengyel átvétel (Szydłowska-Ceglowska 1977: 109). Összesítve tehát a nyelvészeti alapú kutatások arra mutatnak, hogy a *duda* terminus valamikor a 14–16. században terjedt el a magyar nyelvben, és az átvétel szlovák közvetítéssel a lengyel vagy valamelyik délszláv nyelvből történhetett.

A 14–17. századi magyarországi dudaábrázolások nagy része két eltérő morfológiájú, szimpla basszus- és szimpla dallamsípszáras dudatípust ábrázol. Az udvari zenekultúrával kapcsolatba hozható ikonográfiai adatokon látható dudatípusok jellemzője, hogy a szimpla basszus- és dallamsípszárákra oldalgyűrűs kialakítással egy-egy tölcseres hangvető van illesztve (Brauer-Benke 2014: 162–166). Ez a dudatípus valószínűleg már a 14–15. században megjelenhetett, amit az alsóörsi református templom külső oldalfalán feltárt freskón látható dudás alak bizonyít (G. Szabó 2003: 158) (11. kép). A templom eredetileg a 13–14. században épült, és a most külső falként szolgáló déli fal valószínűleg korábban belső fal lehetett. Antonio Bonfini *Rerum hungaricum decades* című, 1487–1495 között keletkezett írásából kiderül, hogy Beatrix királyné különösen kedvelte az Itáliából érkezett bohócokat, színészeket, muzsikusokat. Jó példa erre a Mátyás-graduále húsvét utáni keddi „A” iniciáléjának bal szárában látható bohócsapkás zenész, és a 15. század végén a váradi székesegyház számára, vélhetően cseh vagy morva szkriptóriumban készült, majd Győrbe került ún. Zalka-antifonále egyik iniciáléjában látható dudás bohóc ábrázolása (12. kép). Ez a nyugati eredetű dudatípus a 15–16. században az ikonográfiai adatok alapján inkább az udvari kultúra zenealkalmaihoz kötődhetett, de Burkhard von Birkenstein 1686-os kiadású geometria-tankönyvének illusztrációi szerint a 17. században már a katonaság és a pásztorok körében is elterjedhetett (13. kép). A magyarországi várakat és erődítések bemutatató metszetso-

11. kép
Dudásábrázolás.
Alsóörs, református templom,
14–15. század

12. kép
Dudás bohóc.
Zalka-antifonále,
15. század vége

13. kép
Dudás pásztor
Devecser váránál.
Justus van den
Nypoort, 1686

rozatot a németalföldi Justus van den Nypoort készítette, aki a korabeli élet zsánerképeit is megjelenítette a várak előterében. Valószínű, hogy ezek a szimpla sípszáras dudák duplanyelves sípokkal voltak megszólaltatva. A 16. századtól azonban a szimpla nádnyelves típusok jelenlétére is van példa; ilyen a II. Ulászló király megrendelésére, 1500 körül készített graduále lapszéli miniatúráján látható kónikus, öt ujjnyílásos, szimpla sípszáras dudatípus (14. kép). A kódex ábrázolási stílusa alapján a píseki Janiček Zmilely illuminátormester műhelyéből származhat. Feltételezhető a valóságghú ábrázolás, mert a 15. század második fele és 16. század eleje közötti időszak cseh és morva kódexfestészetének egyik ágára jellemző a parasztenészek szerepeltetése (Kiss 2013: 316). Így az Ulászló-graduále zenészábrázolását talán a középkori népi kultúrára jellemző dudatípus ábrázolásának tekinthetjük. Hasonló, de hengeres szárú, öt ujjnyílásos, szimpla sípszáras dudatípus látható az 1515–1520 körül keletkezett Bakócz-graduále kottás oldalának lapszéli díszítésén, ahol egy angyal szólítja a pásztorokat Jézus imadására. Ezt a jelenetet a Budán dolgozó Bakócz-monogramista egyik népies festősegédje készítette (Török 1993: 16). Valószínű, hogy a képen látható dudatípus a korszakra jellemző pásztorhangszer lehetett. Korábban Manga János felvetette, hogy az itt ábrázolt hangszer dallamsíjja feltehetőleg kettőssíp (1968: 132). Habár Manga pontosan nem fejt ki, mire alapozza ezt a megállapítást, a kinagyított ábrázoláson látszik, hogy a sípszár furata kissé el van csúsztatva az ujjnyílásokhoz képest. Valószínűbb azonban, hogy lapszéli ornamentalszóról lévén szó, egyszerűen pontatlan az ábrázolás, mert ha ez valóban kontrasípszáras kettőssíp, akkor a kontrasípszárról hiányzik az ujjnyílás és a kontrasípokhoz tartozó toldalékelem. Minden szempontot figyelem-

be véve tehát inkább azt mondhatjuk, hogy a Bakócz-graduále dudaábrázolásán egy szimpla sípszáras duda látható (15. kép).

A duda történetével foglalkozó tanulmányokban a szimpla, kúpos sípszáras dudaábrázolásokat a dupla nádnyelves nyugat-európai dudatípusokhoz szokták sorolni (G. Szabó 2004: 29), azonban a kúpos dallamsípszár és a dupla nádnyelves síp együttjárása nem kizárólagos. Például a bolgár *gajda* dallamsípszára inkább kúpos, míg a macedón és egyéb régiókban elterjedt típusok dallamsípszára inkább hengeres furatú (18. kép). A Balkánon fennmaradt szimpla nádnyelvel megszólaltatott, kúpos kialakítású, szimpla dudásípszárak a 13–16. században a magyar népi kultúrában is jelen lehettek a transzhumáló pásztorkodás következtében.

A hangszer-történet-kutatásban is jelen levő prekonceptió jellegű elméletek a duda történetével kapcsolatban a középkori adatokat legtöbbször figyelmen kívül hagyják, mert úgy vélik, hogy a középkori és későbbi udvari zenében felbukkanó általános európai dudatípusok hatása a népi hangszeres gyakorlatra nem volt számottevő (Kozák 2001: 373). Csakhogy a zenetudományi vizsgálatok arra mutatnak rá, hogy a 16–17. században még nincs éles határ a népi és az úri zenei hagyomány között (Szabolcsi 1959: 105). A középkori elit hangszeres zenei kultúrájának hatásával pedig mindenképpen számolni kell; a 14. században megjelenő, nyugati eredetű basszussípszár is az udvari kultúra közvetítésével jelenik meg a népi hangszeres gyakorlatban (Brauer-Benke 2014: 181). A napjainkban népi hangszernek tartott duda a 17. századi adatok szerint kifejezetten a magyar urak

14. kép
Duda kúpos
szimpla sípszárral.
Ulászló-graduále,
1500 k.

15. kép
Dudás pásztor.
Bakócz-graduále,
1515–1520

16. kép
Bajnai parasztok,
Alexander Clarot,
1820–1830

hogy sem az úri, sem a népi kultúra nem idegenkedett a használatuktól.

Egy másik, a dudaábrázolások kapcsán felmerült feltételezés szerint a középkori szimpla sípszáras dudaábrázolások azért nem hozhatók kapcsolatba a magyar dudatípusokkal, mert a főként Nyugat- vagy Dél-Európából érkezett alkotók csak az általuk ismert hangszereket tudták többé-kevésbé hitelesen ábrázolni. A kettős sípszár késői, csak a 18–19. századtól adatolható felbukkanását eszerint az magyarázná, hogy ekkoriban jelennek meg először a hazai alkotók ábrázolásai (G. Szabó 2004: 29). A 19. századi ikonográfiai adatok azonban nem igazolják azt a feltételezést, hogy az alkotók csak saját kultúrájuk hangszereit jelenítenék meg a képeiken. Az osztrák Alexander Clarot bajnai parasztokat ábrázoló, 1820–1830 között készített színes litográfiája olyan kettős sípszárat ábrázol, amilyen Ausztriában ismeretlen volt, ez tehát a helyben

kedvenc hangszerének tekinthető. Geleji Katona István például 1636-os Öreg *Graduáljának* ajánló levelében a dudát a magyarok első muzsikájának minősíti.⁶ Erre utalnak Esterházy Pál 1656. évi énekgyűjteményének sorai is, amelyből az is kiderül, hogy a köznép és az úri osztály ugyanarra a dudazeneire vigad.⁷ A 17. század végén (1660–1690) Apafi Mihály erdélyi fejedelem a helyi hagyomány szerint dudaszóra táncol, és nem a nyugati (francia) divatot követi (Sárosi 1998: 117). Mindebből arra következtethetünk, hogy a fejedelmi udvarokban a hagyományos magyar dudatípusok voltak jelen, nem az idegen eredetű, jövevény hangszerek. Ha mégis nyugati eredetű dudatípusokról van szó, azok több generációval korábban érkezhettek, és a 17. századra annyira meghonosodtak,

6 „Az orgonán értvén minden fuvos és tömlös sipokat, az minemű a Magyaroknak első Musicajok, az bordo síp, avagy duda is, melyhez, osztán üdő folytában egy is talála s más is valamit.” <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/eloszo/14/geleji7.jpg>

7 „Keljünk fel asztaltól, ha jólaktunk a bortól s táncoljunk. Szóljon hegedű sétáljunk. Dudás is bőgjön, mulassunk... Magyar táncot vonhatsz, te dudás is fújhatsz Immáron. A közrend is hadd táncoljon, Innét senki se oszoljon...” Palas s Eszter kedves tánca 183. (Esterházy 1770: 13).

látott hangszertípus élethű megjelenítésének tekinthető (16. kép). Másfelől Lotz Károly 1858 körül készült, *Aratóünnep* című festményén anekvivalens, vagyis eltérő hosszúságú kettős dudásípszár ábrázolása látható. Lotz alkotása után készített könyvművet Marastoni József, amelyet 1862-ben nyomtattak ki *Szénagyűjtés* címmel. Itt a sípszár két csöve már enyhén széttartó; egyikük hengeres kialakítású, míg a másik tölcséres végű (17. kép). Míg az eltérő csőhossz valószínűleg a kontrasípszár toldalékát próbálja megjeleníteni, a széttartó csövű sípszár ábrázolására nincs magyarázat. Mindenesetre a fenti példákat figyelembe véve semmiképp nem fogadhatjuk el általános tendenciaként, hogy a külföldről érkezett mesetek csak a hazájukból ismert hangszertípusok megjelenítésére lennének képesek, és csak a honi ábrázolások megjelenésével lehetne objektív képet kapni a helyi dudásípszár-típusokról.

A mai magyar dudákra jellemző kettős sípszár eddig ismert legkorábbi ábrázolása Jovan Pačić (Pacsich János) 1808-as akvarellje egy bácskai dudásról (18. kép). Maga a sípszár nem látható ugyan, de a kontrasípszár csikófejes faragványban végződik, ami a dupla sípszáras magyar dudatípusok egyik jellemzője. A legelső kecskefejes dudaábrázolás az Alföldről származik: egy Grimm Rezső rajza alapján készült, kecskeméti viseleteket

17. kép

Szénagyűjtés.

Lotz Károly –

Marastoni

József, 1862

18. kép
Magyar dudás.
Pacsich János,
1808

19. kép
Kecskeméti
népviseletek.
Grimm Rezső,
1853

ábrázoló litográfián látható, amely 1853-ban jelent meg (19. kép – Vahot 1853: 105). A képen a kecskeméti Kis István dudás látható. Egyelőre vitatott, hogy ez egyben a fújtatós duda korai ábrázolásának is minősül-e, mert a fújtató nem látszik, de a dudás játék közben pipázik, ami fújtatós játékmódot feltételez. A kecskefejes fújtatós dudák egyébként nem jellemzőek az Alföldön (Szakál 1992: 339–340).

A magyar nyelvterület regionális típusának tekinthető felvidéki, kecskefejes „palóc duda” jellegzetessége, hogy a sípszár fából faragott kecske- vagy kosfejbe illeszkedik. Habár a Csallóközben a kecskefejes, bolhalyukas duda szintén ismert volt, erre a területre inkább a hengerfejes, bolhalyuk nélküli dudatípusok voltak jellemzőek (Nagy 2002: 28). A preconcepciós hipotézisek sorát gyarapítja az az elmékedés is, mely szerint a kecskefejes dudák eredetileg bikafejet ábrázoltak, és eredetük az ókori egyiptomi Ápisz-bika ábrázolásaival, a magyar pásztorok pedig – mint ősi tudás hordozói – a manicheizmus mágusaival hozhatók összefüggésbe (Kozák 2001: 395). Azonban az észak-afrikai dudatípusokon nem találunk állatfejeket, de az állat- és emberfejes dudák sem képeznek az ókortól napjainkig követhető kontinuus hagyományt, hiszen Nyugat-Európában csak a 13. században bukkannak fel. A 15–17. századból ugyanakkor nem adatolható, hogy akár a nyugat-, akár a kelet-közép-európai dudák sípszárára ember- vagy állatfejeket faragtak volna (Brauer-Benke 2014: 186). Michael Praetorius 1618-as kiadású, a kor hangszereit bemutató *Syntagma musicum* című művében az ábrázolt dudatípusokon nincsenek dudafejek (Praetorius [1618] 1980: XI. tábla).

Az egyik legkorábbi kecskefejes duda a 16. századból ismert; valószínűleg lengyel vagy cseh területről származik (Baines 1967: XIX. kép). Német nyelvterületen 1720 körül egy rajzon, majd 1734-ben egy schaffhauseni intarzián bukkan fel újra a kecskefejes duda ábrázolása, amely – mint *polnischer Bock* elnevezéséből is kiderül – a lengyel nyelvterületre volt jellemző (Weigel 1961: 31). A 18. század második felében jellemzően a szorbok és a lengyelek használtak kecskefejes, *Bock* elnevezésű dudákat (Režný 1990: 24–25). A 15–18. század közötti időszak magyarországi vonatkozású dudaábrázolásain nincs faragott dudafej (Szakál 1991: 155). A kecskefejes duda a 18. században jelenhetett meg az Alföldön, felváltva és kiszorítva a korábbi hengeres sípszárú dudatípusokat (Hankóczy 1998: 153). Legkorábbi magyar vonatkozású ábrázolása Martin Engelbrecht 1740–1748 között készült illusztrációja egy magyar lovassági dudásról (20. kép – Číp–Klapka 2006: 70). Szintén katonai vonatkozású ábrázolás a hadmérnök Bikkessy-Heinbucher József 1816-os rézmetszetén látható. A verbuváláshoz kecskefejes dudán játszó pásztorruhás katonáról az is tudható, hogy Román Józsefnek hívták, és az Esterházy hercegi regiment toborzó csapatához tartozott (Mátray 1984: 306).

A 19. század végi néprajzi kutatások alapján jellemzően nem a magyar nyelvű dudások használták a kecskefejes dudákat (Herman 1898:35).⁸ Más vélemények szerint viszont a kecskefej használata nem köthető etnikai csoporthoz, hanem gyakorlati célja van, mégpedig a basszussípszár meg-

20. kép
Lovassági
dudás. Martin
Engelbrecht,
1740–1748

21. kép
Verbuváló du-
dás. Bikkessy-
Heinbucher
József, 1816

8 „Megkülönböztethető a tótságtól, hogy a tótság díszül kecskét alkalmaz, a magyarság mindig csavart szarvú kost.”

22. kép
Kosfejes fűjtatós
duda. Orosháza,
1920-as évek

1975: 81). Később, a pápai hatalom megerősödésével a duda szerepét fokozatosan átvette az orgona, és elterjedt az az elképzelés, hogy a dudások az ördög zenészei. Ezért a későbbi századokban a duda csupán az újszülött Jézusnak hódoló betlehemi pásztorok hangszereként, a farsangi mulatságokon, illetve az utolsó ítélet ábrázolásain, mint a pokol hangszere jelenhetett meg az egyház életében. Viszont a betlehemező pásztorok vagy a karácsonyi éjféli misét dudán kísérő pásztorok alakja olyan népszerű volt, hogy dudás híján sok helyen elvárták a kántortól, hogy a dudaszót az orgonán utánozza. A Bakonyban ez még az 1970-es években is élt az emberek emlékezetében (Békefi 1978: 409). Kétséges, hogy az ördöggel kapcsolatos elképzelések a dudafejek ábrázolásaira is széles körben hatottak-e, mert a 13–15. századi nyugat-európai dudák ördögábrázolásain embertestű, de bikafejű és szarv nélküli, hegyes fülű és karmokban végződő lábú ördögök láthatók (Hammerstein 1974: 29). A dél-alföldi dudák kecskefejei közül néhány akár ördögfejnek is nézhető, de a stilizált kialakítás miatt ezt teljes bizonyossággal nem lehet megállapítani (Szakál 1991: 158). A német *Bock* és a lengyel *koziol* dudaelnevezések figyelembevételével valószínűsíthető, hogy a kecskefej eredetileg a tömlő anyagával volt összefüggésben,

tartása (Madarassy 1934: 87). Ezen túlmenően a tömlő anyaga miatt is adódik az állatszimbolika, amit a német *Bock* vagy a lengyel *koziol* dudaelnevezések is tükröznek. Habár a néprajzi vizsgálatok időszakában a legjellemzőbb a birkabőr tömlő használata, valószínű, hogy a merinó juh 18–19. századi elterjedése előtt leginkább kecskebőrből készíthették a dudatömlőket.

Más elképzelések szerint a kecskefej a duda és az ördög kapcsolatára is utalhat (Szakál 1991: 157). A Néprajzi Múzeum hangszergyűjteményének egyik dudasípszárára egy kecskefejjel össze nem téveszthető, fekete ördögfej van illesztve. Ezt a hangszert a Csongrád megyei Sándorfalván készítette 1965-ben Budai Sándor a Néprajzi Múzeum megrendelésére; kérdéses, hogy az ördögfej-ábrázolás milyen mértékben lehetett elterjedve (Brauer-Benke 2010: 85). A duda a 15. század végéig még általánosan elterjedt templomi hangszer volt, és a dudások gyakran kántorként szolgálták az egyházat (Collinson

és az ördög- vagy bikafejvel való hasonlósága a stilizálás miatti utólagos belemagyarázásnak tűnik.

A kosfej alakú dudafejek megjelenése a mezőgazdasági árutermelés 18. század végi és 19. század eleji kibontakozásával járó fajtaváltással hozható összefüggésbe, amikor az egyenes szarvú racka és a csavart szarvú cigája juhajtákat felváltották a csavart szarvú merinó fajták (Hankóczy 1998: 154–155). A 19. század végétől egyre inkább általánossá válik a merinó juhajtából készített dudatömlő; ez magyarázhatja a kosfejek megjelenését (22. kép). Az emberfejes dudák megjelenése már az árutermelésben sikeres paraszti rétegek polgárosodó öntudatának kifejezéseként értelmezhető. A dél-alföldi dudafejek szoborszerű női és férfifej-ábrázolásai a fafaragványokon és kerámiákon a 19. században megjelenő emberfej-ábrázolásokkal rokoníthatók (Szakál 1991: 166).

Ezzel párhuzamosan a korábbi kecskefejes szimpla sípszárazakat széles körben felváltják az Alföld felől terjedő dupla sípszárazak. Amint id. Jankó János 1855-ben készített, *A menyasszony felkösztöntése* című litográfiáján jól látható, a 19. század közepén még a kecskefejes szimpla sípszárazas dudák is jelen voltak (23. kép). A szimpla és a dupla sípszárazak időszakos egymás mellett élését bizonyítja Kubinyi leírása, amely szerint a felsorolt három

23. kép

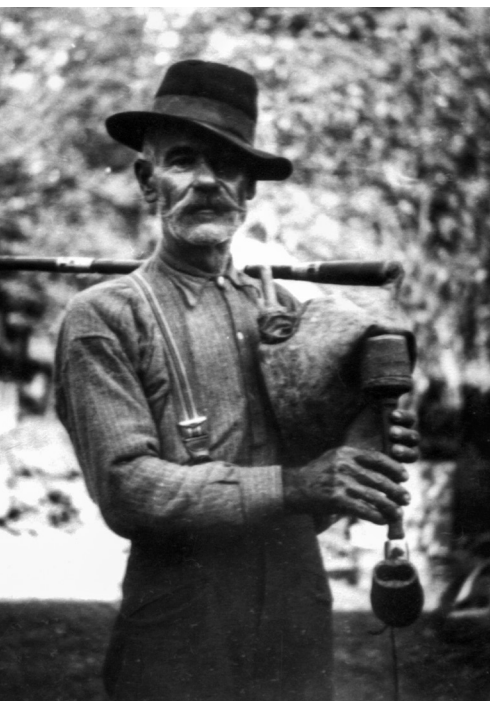
*A menyasszony
felkösztöntése.*

Id. Jankó János,
1855

sípszártípust Krisztián János, a bugaci pusztán dolgozó számadó juhász készítette (Kubinyi [1854] 1984: 334). Ez arra enged következtetni, hogy a 19. század közepén a kiskunsági pusztákon még három eltérő sípszártípust használtak. Az eltérés a különböző fejlődési fokozatokkal magyarázható, amelyek az adott időszakban még egymás mellett léteztek.

A hangszer történet-kutatásban ismert jelenség, hogy egy új hangszer típus megjelenése teljesen kiszorítja a korábban használtat. Például a nyugati típusú vonósegyüttesek hatására a 19–20. századra teljesen eltűnt a magyar népi tánczenéből a dob, míg a korábbi századokban kimutatható a jelenléte. Ennek oka az a néprajzi kartográfia által régen feltárt jelenség, hogy a társadalmi változásokkal együtt járó új eszközök könnyen és viszonylag rövid idő alatt kiszoríthatják a korábbiakat (Barabás 1963: 97–98). Valószínűleg egy ilyen gyors eszközváltással magyarázható, hogy a 20. századra már kizárólagos a kettős sípszárak használata a magyar nyelvterületen. Az is erre mutat, hogy más népcsoportoktól eltérően a magyaroknál nem maradtak fenn a duda archaikus, légszák nélküli változatai. A magyar múzeumok néprajzi gyűjteményeiben az eddigi adatok alapján nem találhatóak paralel vagy félparalel kettős klarinétok, sem paralel dudatípusok, viszont országosan ismert a szimpla népi klarinét, a *nádsíp* vagy *nádduda*, amelyet elsősorban pásztorhangszerként használtak. Mindez arra utal, hogy a kettős sípszáras dudatípusok fejlett félparalel formában jelen-

24. kép
Sokác gajde.
Mohács, 1941

tek meg, és rövid idő alatt kiszorították a szimpla sípszáras típusokat, amelyeknek korábbi változatai a szimpla népi klarinétok formájában maradtak fenn. Ezt támaszthatja alá, hogy a nádsípon oktávnál nem nagyobb hangterjedelmű dallamokat, leginkább dudánótákat játszottak, és bár a hangszer tömlő nélküli, a dallamjáték módjának jellegzetességei nagyjából ugyanazok, mint a duda esetében (Sárosi 1998: 98).

A 20. századi hiteles, fényképes ábrázolásokon már csak félparalel kettős sípszáras típusok figyelhetők meg. A Kárpát-medence és környezete dudatípusainak több csoportosítása is kialakult, attól függően, hogy a duda valamelyik részét (általában a sípszárát) vagy a hangszer egészét veszik alapul (Manga 1968: 180–181; Kozák 2001: 388–392; G. Szabó 2014: 188–195). Szintén a csoportosítás alapját képezheti a dudások etnikai hovatartozása. Bár a korábbi vélemények szerint a *gajda* elnevezést inkább a magyarországi szerb és horvát népcsoportok használták a dudára (Füzes 1958: 179), valójában a Maros

25. kép
*Dráva menti
 duda. Berzence,
 1968*

menti szerbek, a bácskai bunyevácok és szerbek, a baranyai bosnyákok, a Dráva menti sokácok és a Budapest környéki horvátok és szerbek köznépi szóhasználatában csak a *gajde* többes számú alak elterjedt (G. Szabó 2004: 23) (24. kép).

Az egyenes basszussípszáras, hengerfejes, dupla sípszáras *gajde* jellegzetessége a sípszár végére illesztett, két részből kialakított fatülök (*rog* vagy *lula*), amely a kontrasíp hangját felerősíti, s ezáltal a ritmuskíséret szerepét kiemeli (Végh 2004: 239–247). A Dráva menti, Duna menti, mohácsi sokác-horvátok, valamint a bosnyák-horvátok kizárólag ezt a dudatípust használták. Az idős dudások fogaik elvesztése miatt már nehezen tudták megszólaltatni hangszerüket, ezért az 1960-as évektől adatolható, hogy a dudatípust már fújtatóval látják el (uo.). A hasonló, de egyetlen fadarabból kialakított tülökkel ellátott *gajde* dudatípus (amelynél a kontrasíp hangja más hangszínű) Szlavóniában és Bácskában terjedt el. A Vajdaságban és a Bánátban a *gajde* jóval nagyobb típusa található, amelynél a tülök (*rog*) mérete is kétszeres. A bácskai és bánati szerbek és a bácskai bunyevácok is fújtatóval használják ezt a dudatípust (G. Szabó 2016: 189–190). A Dráva menti horvát és bosnyák településeken elterjedt *dude* favályús szerkezetű, fújtatos duda-típus, amelynek kettős sípszárába négy szimpla sípot illesztnek. Ugyanez

26. kép
Juhász kecske-
fejes dudával.
Ipolykeszi, 1912

a típus a Dráva mentén mindkét oldalon és magyar nyelvterületen Sellyétől Csurgóig elterjedt (G. Szabó 2004: 24) (25. kép).

A magyar nyelvű csoportok által használt dudák legelterjedtebb típusa a „felföldi”, vagy Madarassy László elnevezése szerint „palóc” duda (Madarassy 1934: 81). Mindkét megnevezéssel az a probléma, hogy ez a típus szórványosan a Dunántúlon is elterjedt; Veszprém megyéből, a Csallóközből és a Szigetközből is adatolható a jelenléte (Bartók 1912: 110; Békefi 1978: 407; Tanai 1995: 321–323; Brauer-Benke 2008: 259). A típus főbb jellemzői: kecske-, ritkábban kosfejes kettős sípszár 5+1 ujjnyílással, bolhalyukkal, egyenes baszszussípszárral (26. kép). Habár a típus a felvidéki szlovákok és az erdélyi – főleg a Hunyad megyei – románság körében is elterjedt, Manga ezt tartja „magyar dudának” (Manga 1968: 181). Bolhalyuk nélküli változata inkább a szlovákok körében ismert, illetve a Partiumban és a moldvai magyarok között is adatolható a jelenléte.

Mivel a bolhalyukas kialakítás Nógrádban szinte általános, ám attól északra egyre ritkább, ez a magyar és szlovák dudák viszonylatában akár etnikai különbségként is felfogható (G. Szabó 2016: 193–194). Fontos azonban kiemelni, hogy a bolhalyukas duda használata ujjrendváltozással jár, ezért sok pásztor a bolhalyukat eltömve, inkább a hagyományos ujjrenddel játszott (Manga 1950: 19; Kodály [1937] 1951: 61; Tanai 1995; 192). A bolhalyukat etnikai sajátosságnak csak abban az esetben tekinthetnénk, ha annak nemcsak kialakítása, de funkcionális alkalmazása is széles körben elterjedt volna. Ráadásul a nyugati szakirodalom a bolhalyukas kettős sípszárat a Maros megyei román dudatípusok jellemzőjeként ismeri (Baines 1967: 78; Urbeltz 1981: 189), ezért annak magyar dudatípusként, hungarikumként való meghatározása problémák egész sorát vetné fel.

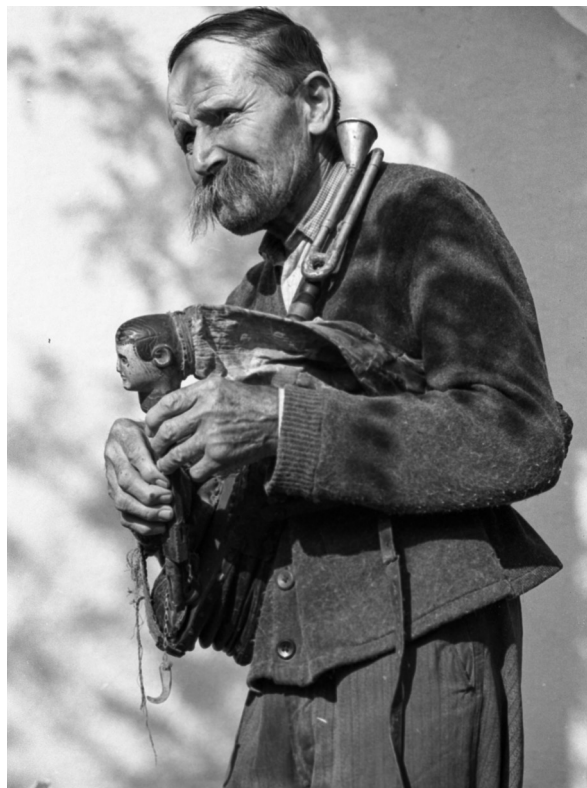
Az ún. dél-alföldi dudatípus, amely leginkább a Kiskunhalas–Kiskunfélegyháza–Szentés–Szeged-térségben volt jellemző, de szórványosan egészen Mezőkövesdig vannak róla adataink, kizárólag magyar elterjedtséget mutat (Herkely 1939: 125; Hankóczi 1982: 817). Formai jellegzetességei: az ember- vagy kosfejes kettős sípszár 5+1 ujjnyílással és bolhalyukkal, heteroglott sípokkal, a hajlított basszussípszár és a fújtató. A kecskefejes dudatípuson is megjelenő innováció, a bolhalyuk alkalma-

zása az eddig ismert adatok alapján legkorábban Szentestől 1909-ből Farkas Sándor gyógyszerész-műgyűjtőtől származik (G. Szabó 2016: 195).

További innováció a hajlított basszussíp-szár alkalmazása (27. kép), ami a 19. század közepén jelenik meg a Dél-Alföldön (Vahot 1853: 100–101). A dél-alföldi dudák korai, fából készült, hajlított basszussípjai hasonlóságot mutatnak a fadobozos megoldással, és rokoníthatók a cseh és lengyel dudatípusokon látható megoldásokkal. Szegváron a dudát *cseduda* néven is emlegetik (Szakál 1994: 210); a Szamosháton a vándorló cseh zenészek hatására ugyanezt a kifejezést használták a dudákra (Csúry 1935: 137). Az 1860–1870-es években Ecsegpusztá és Túrkeve környékén is megfordultak cseh dudások (Bereczki 1947: 260). A dél-alföldi és a cseh dudatípusok formai hasonlósága mellett ezek az adatok valószínűsítik az átvétel lehetőségét. Az új környezetben meghonosodott dudatípusok a későbbiekben helyi formákat vettek fel, és ezáltal hagyományozódtak.

Szintén fontos formai újítás a dél-alföldi dudákon a fújtató használata a tömlő levegő-utánpótlására. A fújtatós duda eddig ismert legkorábbi formája az ír *uilleann* dudatípus lehetett, amelyről az első adat 1588-ból származik (Collinson 1975: 119). Más vélemények szerint a fújtatós dudát Franciaországban találták fel (Meszlényi 1987: 387). Marin Mersenne *Harmonicorum libri XII.* című művében már megjelenik a fújtatóval ellátott *polnischer Bock* (Mersenne 1648: 31. kép). Ez a hangszertípus elvileg az említett cseh dudások közvetítésével az Alföldön is megjelenhetett (Hankóczy 2007: 69). Meg kell azonban jegyezni, hogy a cseh–morva–lengyel fújtatós dudatípusoknál alkalmazott derékszögű bekötőelem (28. kép) az alföldi dudáknál nem található meg, hanem a délszláv dudatípusok jellegzetessége. Valószínű tehát, hogy a dél-alföldi dudák kialakulását vagy közvetlen cseh, vagy még inkább Dráva-melléki cseh és horvát közvetett hatások befolyásolhatták.

A dél-alföldi duda negyedik megkülönböztető formai jellegzetessége a fémsípok alkalmazása. Szeged környékén a dudák sípszárába az általánosan elterjedt idioglott (azonos anyagú) sípoktól eltérően heteroglott sípokat használtak, amelyeknél a nádnyelvet réz- vagy óncsőre erősítették.

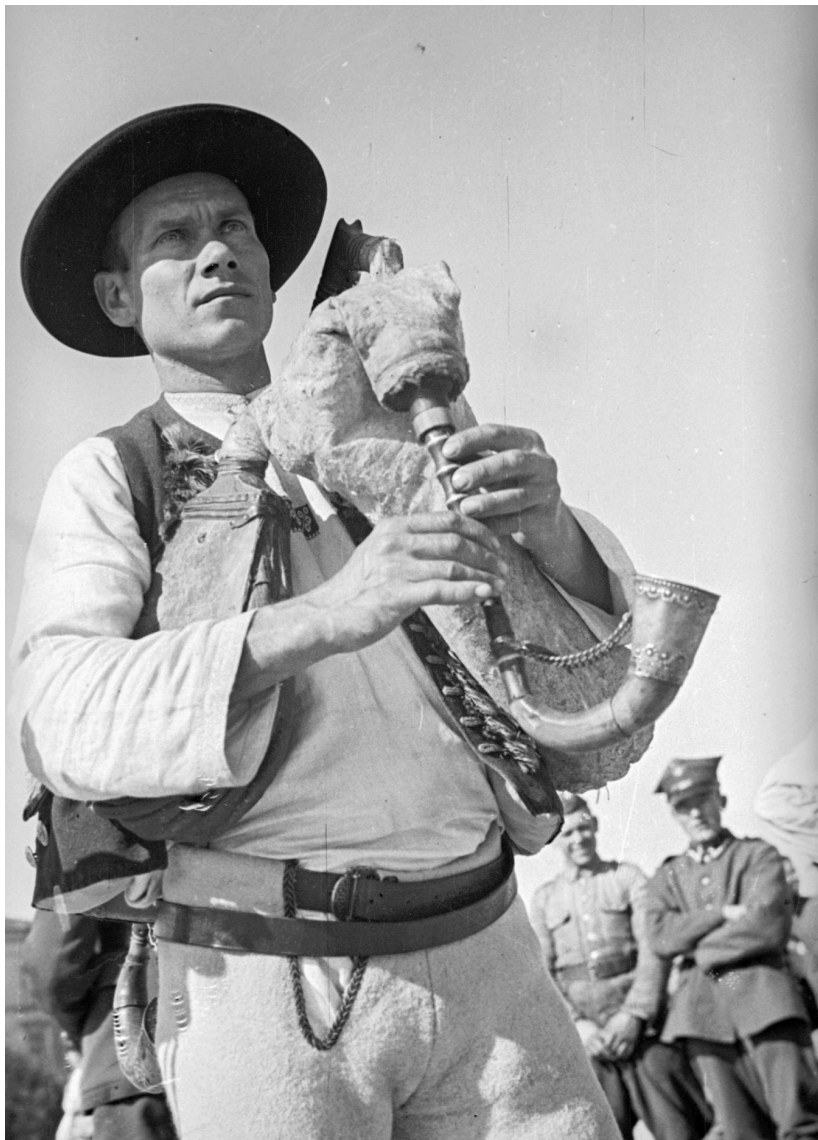

27. kép

Hajlított

basszussípszáras
dél-alföldi duda.

Domaszék, 1967

28. kép
Lengyel Koziol
 fújtatós duda.
 Szilézia, 1936

A tárgyalt innovációk alapján az alföldi fújtatós duda a magyar nyelvterület legfejlettebb dudatípusának tekinthető (Szakál 1993: 179–199; Hankóczy 1998: 148). A folklórmozgalom zenészeinek jellemző véleménye szerint viszont nem érdemes az innovációk alapján rangsorolni, mert az idiólott sípokkal szebb dudahang nyerhető (G. Szabó Zoltán 2004: 23). Gyakran ismétlődik az a megállapítás is, hogy a dudák szinte kizárólag a pásztorok kezén maradtak fenn a Kárpát-medencében (G. Szabó 2016: 187). Ennek ellentmond azonban, hogy az alföldi területek 20. századi dudásainak csak

a hatodrésze volt pásztor (Hankóczy 2007: 44–45). A moldvai csángók között szintén több a földműves dudás, mint a pásztor (Stuber 2010: 55–56). Az Alföldön a pásztor dudások főleg északon jellemzőek, a középső és déli részeken csak Kiskunhalas térségéből és Dévaványáról vannak róluk adatok. Emellett a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumának anyagából az derül ki, hogy a dudahasználat nem általános pásztor hagyomány, hanem elsősorban a kanászokhoz, kisebb mértékben a juhászokhoz köthető (Domonkos 1947; Ecsedi é.n.; Fél 1943; Hofer é.n.) (29. kép).

Az Alföld középső és déli részeire viszont a parasztdudások, illetve a vándorló-kéregető dudások voltak jellemzőek (30. kép). Utóbbiak esetében számításba kell venni, hogy olykor kényszerűségből választották a zenészmesterséget; akadt közöttük vak, sánta és egyéb testi gyengeséggel élő személy, akik a paraszti munkára nem voltak alkalmasak. Azonban ahhoz, hogy valaki a földmunkára alapuló paraszti társadalomban zenélő-kéregető életmódot tudjon folytatni, már szükség volt a polgárosuló, urbanizálódó paraszti társadalomra, így nem lehet véletlen, hogy az Alföld északi területeiről vándor-kéregető dudásról nincs adatunk.

A szegedi dudahagyomány azért érte meg a 20. századot, mert a helyi dudatípus képes volt a megváltozó igényekhez alkalmazkodva modernizálódni (Paksa 1969: 133). Míg a „felföldi” dudatípus pásztorhangszernek tekinthető, a dél-alföldi típus sokkal inkább paraszthangszer, sőt kialakulása is a parasztság polgárosodásával függ össze (31. kép). Talán éppen a hangszer típus viszonylag modern jellegéből következik, hogy a folklór-

29. kép

Kanász kecske-
fejes dudával.

Buják, 1933

30. kép

Vándor dudás
dél-alföldi dudával.

Kiskunfélegyháza,
1900

31. kép
 Dudás vízimolnár
 dél-alföldi dudával.
 Szeged-Alsóváros,
 1900

mozgalomban és a népzeneoktatásban nem kaphatott szerepet. Ez egyfelől azért sajnálatos, mert a magyar dudazene legalább annyira köthető a paraszti társadalomhoz, mint a pásztorkultúrához, ezért a hagyományörzésnek erre a hangszerre is ki kellene terjednie. Másfelől a magyarnak tekinthető dudatípusok közül a dél-alföldi duda a „felföldinél” sokkal alkalmasabb lenne a hungarikumok közé sorolásra, mert ennek használata nem terjedt el a szomszédos népek körében. A jelölés feltételei szerint ugyanis „a »hungarikum« a magyarság csúcsteljesítményét jelölő gyűjtőfogalom, amely olyan megkülönböztetésre, kiemelésre méltó értéket jelez, amely a magyarságra jellemző tulajdonság, egyediség, különlegesség és minőség”.⁹

9 <http://www.hungarikum.hu/hu/content/mik-azok-hungarikumok-o> (utolsó megtekintés dátuma: 2021. március 25.)

Irodalom

- Arany János. 1961. *Arany János drámafordításai 2. Arisztophanész II.* Budapest: Akadémiai Kiadó
- Barabás Jenő. 1963. *Kartográfiai módszer a néprajzban.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Baines, Anthony. 1967. *Bagpipes.* Oxford: Pitt Rivers Museum.
- Bartók Béla. 1912. „A magyar nép hangszerei. II. A duda”. *Ethnographia* 23: 110–114.
- Bereczki Imre. 1947. „Adatok Ecseg társadalomrajzához”. *Ethnographia* 58: 258–263.
- Békefi Antal. 1978. „A bakonyi pásztorok zenei élete II.” *A Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei* 13: 355–437.
- Bisagni, Jacopo. 2015. „Flutes, pipes, or bagpipes? Observations on the terminology of woodwind instruments in Old and Middle Irish.” In *Early medieval Ireland and Europe: chronology, contacts, scholarship. A Festschrift for Dáibhí Ó Cróinín*, szerk. Pádraic Moran, Immo Warntjes, 343–394. Turnhout: Brepols [Studia Traditionis Theologiae 14].
- Brauer-Benke József. 2008. „Népi hangszerek a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum néprajzi gyűjteményében”. *A Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei* 25: 225–264.
- . 2010. „Dudatípusok Magyarországon”. *Néprajzi Látóhatár* 19/4: 66–95.
- . 2014. *A népi hangszerek története és tipológiája.* Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet.
- . 2019a. „A cimbalom hangszertípus történetének forráskritikai elemzése”. *Magyar Zene* 57/1: 68–93.
- . 2019b. „A citera főbb típusai és elterjedése magyar nyelvterületen”. *Ethnographia* 130/1: 45–71.
- BRZL 1983 = „Duda”. In *Brockhaus Riemann Zenei Lexikon* I. kötet, szerk. Boronkay Antal, 468. Budapest: Zeneműkiadó, 1983.
- Chrysostom, Dio. 1932. *Discourses* 1–11. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Číp, Pavel – Klapka, Rudolf F. 2006. *Dudelsäcke in Böhmen, Mähren und Schlesien | Dudy v Čechách, na Moravě a ve Slezsku.* Reichelsheim im Odenwald: Verlag der Spielleute, Salve Regina.
- Collaer, Paul – Elsner, Jürgen szerk. 1983. *Nordafrika.* Leipzig: Deutscher Verlag für Musik [Musikgeschichte in Bildern I. 8].
- Collinson, Francis. 1975. *The Bagpipe.* London: Routledge & Kegan Paul.
- Csajághy György. 1998. *A felgyői avar síp és történeti háttere.* Budapest: Püski.
- Csúry Bálint 1935. „Csedudás”. In *Szamosháti szótár A–K.* Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Domonkos Ottó. 1947. „Kavácsi köszöntés dudával” [Hatvan, Heves megye]. Kézirat. Etnológiai Archívum 1. 492/1.
- Ecsedy Ildikó. 1960. „A középkori népi hangszeres zene nyomozása régi magyar személyneveinkben”. *Magyar Nyelv* 56: 85–91.
- Ecsedi István. é. n. „Pásztorok hangszeres játéka” [Hortobágy]. Kézirat. Etnológiai Archívum 3472/134–138.
- Elschek, Oskár. 1983. *Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei.* Leipzig: Deutscher Verlag für Musik [Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente I/2].

- Esterházy Pál. 1770. *Fraknai groff Esterhas Pál Énekes Könyvei, kik négy részbe foglaltatnak Az MDCLXX. esztendőben*. Kézirat. Országos Levéltár családi iratai.
- Éri Péter [1983] 2001. „Adalékok a duda történeti névanyagának kérdéséhez a XV–XVIII. századi szótárirodalom tükrében”. In *A duda, a furulya és a kanásztülök*, szerk. Agócs Gergely, 251–266. Budapest: Planétás.
- Farmer, Henry George. 1936. „Turkish instruments of music in the seventeenth century”. *Journal of the Royal Asiatic Society* 1: 1–43.
- Fél Edit. 1943. „Duda, furulya” [Marcelkeszi, Komárom]. Kézirat. Etnológiai Archívum 1.514/6.
- Füzes Endre. 1958. „A duda (gajda) készítése Mohácson.” In *A Janus Pannonius Múzeum évkönyve III.*, szerk. Dombay János, 179–186. Pécs.
- G. Szabó Zoltán. 2003. „A dudaábrázolások elemzési lehetőségei”. *Néprajzi Értesítő* 85: 254–274.
- . 2004. *A duda*. Budapest: Magyar Néprajzi Múzeum [A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai 9].
- . 2016. „Pásztorok – dudák – pásztorművészet: Egy társadalmi csoport művészeti öröksége a 20–21. században”. In *Tanácskozás a pásztorművészetéről*, szerk. Juhász Zoltán, 179–199. Budapest: Magyar Művészeti Akadémia.
- Gavazzi, Milovan. 1966. „Die Namen der altslawischen Musikinstrumente”. In *Volksmusik Südosteuropas*, szerk. Walter Wunsch, 34–50. München: Trofenik.
- Gombocz Zoltán. 1908. *Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Györffy György. 1972. „Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez”. *Történelmi Szemle* 15: 261–320.
- Hammerstein, Reinhold. 1959. „Instrumenta Hieronymi.” *Archiv für Musikwissenschaft* 16: 117–134.
- . 1974. *Diabolus in Musica. Studien zur Ikonographie der Musik des Mittelalters*. Bern–München: Francke.
- Hankóczy Gyula. 1982. „Dudák és dudások Mezőkövesd környékén”. In *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*, szerk. Balassa Iván és Ujváry Zoltán, 817–826. Debrecen.
- . 1998. „A tárgyak és amiről (nem) beszélnek. Az alföldi duda emlékeiből”. *Ethnographia* 109/1: 147–157.
- . 2007. *Foszlányok az alföldi duda emlékeiből*. Budapest: Timp.
- Haraszti Emil. 1926. *Hangutánzás és jelentésváltozás az egyetemes és a magyar hangszer-történetben*. Budapest: Budavári Tudományos Társaság.
- Herkely Károly. 1939. *A mezőkövesdi matyó nép élete*. Budapest: A Kir. Magyar. Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézete.
- Herman Ottó. 1898. „Tíbia, duda, kürt” [Verhovina, Ung megye]. Kézirat. Etnológiai Archívum 4316.
- Hickmann, Hans. 1961. *Ägypten*. Leipzig: Deutscher Verlag für Musik [Musikgeschichte in Bildern II/1].
- Hofer Tamás é. n. „Citera” [Szentmártonkáta, Pest megye]. Kézirat. Etnológiai Archívum 2.234/326–327.

- Ibn Manzúr 1979. *Liszán al-arab*, kiad. Abdalláh Ali al-Kabír, Muhammad Ahmad Haszaballáh, Hásim Muhammad al-Sázili. Kairó: Dár Szádir.
- Keszi Tamás. 2016. „Avar kettős síp Rácalmásról”. In *Az Intercisa Múzeum Évkönyve 1*, szerk. Keszi Tamás, 97–99. Dunaújváros: Intercisa Múzeum.
- Kiss Gábor. 2013. „Az Ulászló-graduále utóélete az újabb kutatások fényében”. *Magyar Egyházzene* 20: 315–322.
- Kodály Zoltán. [1937] 1951. *A magyar népzene*. Vargyas Lajos példatárával. Budapest: Zeneműkiadó.
- Kozák József. 2001. „A duda a Kárpát-medence népeinek hangszeres zenéjében”. In *A duda, a furulya és a kanásztülök*, szerk. Agócs Gergely, 373–420. Budapest: Planétás.
- Kubinyi Ferenc [1854] 1984. „Függelékül Mátray Gábor úr cikkéhez”. In Mátray Gábor, *A muzsikának közönséges története és egyéb írások*, 333–337. Budapest, Magvető.
- Lajtha László. 1992. „A tárogató vándorútja Perzsiából Európába.” In *Lajtha László összegyűjtött írásai*, szerk. Berlász Melinda, 189–190. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lommel, Arle. 2010. „More on Contra-Chanter Bagpipes”. *The Galpin Society Journal* 63: 241.
- Madarassy László. 1934. „A palóc duda”. *Néprajzi Értesítő* 27: 81–88.
- Manga János. 1950. *Nógrádi dudások*. Budapest [A Néprajzi Múzeum Füzetei 12].
- . 1968. „Magyar duda – magyar dudások a XIX–XX. században.” *Népi kultúra – Népi Társadalom*, I., 27–186.
- Mátray Gábor. 1984. *A muzsikának közönséges története és egyéb írások*. Budapest: Magvető.
- Mersenne, Marin. 1648. *Harmonicum libri XII*. Paris: Edition of Baudry
- Nagy Iván. 2002. *A csallóközi dudáshagyomány*. Pozsony: Kalligram.
- NGDMI. Sadie, Stanley (szerk.). 1984. *The New Grove Dictionary of Musical Instruments* I–III. London: Macmillan.
- Oklsz = *Magyar Oklevél Szótár*, szerk. Szamota István és Zolnay Gyula. Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1902–1906.
- Pacsich János. 1808. „Bács megyei népöltözetek”. Kézirat. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 685.
- Paksa Katalin. 1969. „A szegedi dudahagyomány”. *Néprajzi Közlemények*, 14/3–4: 125–140.
- Partridge, J. K.– Jeal, Frank. 1977. „The Maltese Zaqq”. *The Galpin Society Journal* 30: 112–144.
- Pávai István. 1993. *Az erdélyi és a moldvai magyarság népi tánczenéje*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Picken, Laurence. 1975. *Folk Musical Instruments of Turkey*. London: Oxford University Press.
- Piddington, Ralph. 1952. *An Introduction to Social Anthropology*. London, Oliver & Boyd.
- Praetorius, Michael. [1618] 1980. *Syntagma musicum of Michael Praetorius*. Vol. 2: *De Organographia 1–2*. New York: Da Capo.
- Rashid, Subhi Anwar. 1984. *Mesopotamien*. Leipzig: Deutscher Verlag für Musik [Musikgeschichte in Bildern II].
- Režný, Josef. 1990. „Das Niederlausitzer Glossarium: Zur Typologie sorbischer Dudelsäcke”. *Lětopis*, 33: 23–31.

- Sachs, Curt. 1942. *The History of Musical Instruments*. London: J. M. Dent & Sons.
- Sarris, Haris. 2007. „The Influence of the ‘Tsaboúna’ Bagpipe on the ‘Lira’ and Violin.” *The Galpin Society Journal* Vol. 60: 167–180.
- Sárosi Bálint. 1998. *Hangszerek a magyar néphagyományban*. Budapest: Planétás Kiadó.
- . 2019. *Dudások, cigányzenészek – A hangszeres magyar népzenei hagyomány*. Budapest: Nap Kiadó.
- Stuber György. 2010. *Moldvai csángómagyar „síposok”. Dudakultúra a magyar nyelvterület legkeletibb részén, 1973–2010*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- Szabolcsi Bence. 1959. „A XVII. század magyar főúri zenéje”. In *A magyar zene évszázadai* I. Budapest: Zeneműkiadó. 209–272.
- Szakál Aurél. 1991. „Emberfejes dudafejek a Dél-Alföldön.” *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 153–173, szerk. Juhász-Lengyel András, Szeged: Móra Ferenc Múzeum
- . 1992. „A szegedi menyecskefejes duda.” In: *Zenatudományi dolgozatok 1992–1994*, szerk. Felföldi László és Gupcsó Ágnes, 192–215. Budapest: MTA ZTI.
- Szász Zoltán. 1987. *Erdély története 1. A kezdetektől 1606-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Szydłowska-Ceglowa, Barbara 1977. *Staropolskie nazewnictwo instrumentów muzycznych*. Wrocław: Ossolineum.
- Tanai Péter. 1995. „Sós Antal és dudái.” *Arrabona* 34: 321–371.
- TESz = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tobak Ferenc. 2001. „»Fújják és táncolnak utána«. Síposok–csimpolyosok Moldvában.” In *A duda, a furulya és a kanásztülök*, szerk. Agócs Gergely, 477–488. Budapest: Planétás.
- Tonurist, Igor. 1976. „The Estonian Bagpipe.” *The Brussels Museum of Musical Instruments bulletin* VI–VIII: 47–48.
- Török Gyöngyi. 1993. „A kódex miniatúrái”. In *Graduale Strigoniense* (s. XV/XVI) I., szerk. Szendrei Janka, 15–16. Budapest: MTA Zenatudományi Intézet [Musicalia Danubiana 12/1].
- Urbeltz, Juan Antonio. 1981. „Notas sobre el xirollaru en el país vasco.” In *Eusko Ikaskuntza – Sociedad de Estudios Vascos. Folklore* 1., 175–215. San Sebastian: Asmoza jakitez.
- Vahot Imre. 1853. „Kecskemét és kecskeméti puszták.” In *Magyarország és Erdély képekben* I., szerk. Kubinyi Ferenc és Vahot Imre. 83–95. Pest: Emich Gusztáv.
- Vayerné Zibolen Ágnes. 1978. „Barabás Miklós az illusztrátor.” *Művészettörténeti Értesítő*, 27/2–3: 117–156.
- Végh Andor. 2004. „Zemljopisna rasprostranjenost gajdi i duda u Baranji u 20. stoljeću” [A gajde és a dude elterjedése Baranyában a 20. században]. *Osječki Zbornik* 27: 239–247.
- Wald, Ernest Theodore de – Albert Mathias Friend – Kurt Weitzmann. 1942. *The Illustrations in the Manuscripts of the Septuagint*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Weigel, Johann Christoph. 1961. *Musikalisches Theatrum*. Basel: Bärenreiter.
- Zolnay László. 1977. *A magyar muzsika régi századaiból*. Budapest: Magvető.